

Analysis of the Concepts of Islamic Education and Implicit Moral Philosophy in Junior high school textbooks

Ali Vasheghani Farahani

PhD student in Philosophy of Education, Department of Educational Sciences,
Central Tehran Branch, Islamic Azad University, Tehran, Iran.
am1805229@gmail.com

Khosro Bagheri

Professor, Department of Philosophical and Social Foundations,
University of Tehran, Tehran, Iran (Corresponding author).
kxbageri@ut.ac.ir

Fahimeh Ansarian

Assistant Professor, Department of Educational Sciences, Central Tehran Branch,
Islamic Azad University, Tehran, Iran.
fahimehansarian@gmail.com

This research was conducted with the aim of investigating the concepts of moral education and implicit moral philosophy in junior high school textbooks (1400-1399). The research method is qualitative content analysis with an analytical approach. For this purpose, textbooks on moral education were first referred to. Primary data were obtained using qualitative content analysis and document mining. The results obtained from the texts were re-analyzed by considering and coding. The dimensions of the components of the moral education model were organized in the form of four effective factors that create and inhibit outcomes in the cognitive, emotional, and skill areas in relation to the four communication elements, namely God, self, others, and nature. Accordingly, the most important results of the research are: Identifying the concepts of moral education and explaining the implicit moral philosophies (developmental-cognitive, virtuous, Kantian, caring) behind the concepts and goals of moral education, including ultimate-intermediate goals and educational goals. The principles of moral education include the honor and value of man, the influence of the exterior on the interior and dignity, and methods for realizing these principles, such as avoiding association with evil and self-indulgence, negligence, etc., have been mentioned.

Keywords: Moral education, Textbook, Implicit moral philosophy, Qualitative content analysis, Education.

تحلیل مفاهیم تربیت اسلامی و فلسفه اخلاق ضمنی در کتاب‌های درسی دوره متوسطه اول

علی واشقانی فراهانی

دانشجوی دکتری فلسفه تعلیم و تربیت، گروه علوم تربیتی، واحد تهران مرکزی، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، ایران.
am1805229@gmail.com

خسرو باقری

استاد تمام، گروه مبانی فلسفی و اجتماعی، دانشگاه تهران، تهران، ایران (نویسنده مسئول).
khabageri@ut.ac.ir

فهیمة انصاریان

استادیار گروه علوم تربیتی، واحد تهران مرکزی، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، ایران.
fahimehansarian@gmail.com

این پژوهش باهدف بررسی مفاهیم تربیت اخلاقی و فلسفه اخلاق ضمنی در کتاب‌های درسی دوره متوسطه اول (۱۴۰۰-۱۳۹۹) انجام شد. روش پژوهش از نوع تحلیل محتوای کیفی و با رویکرد تحلیلی است. برای این منظور ابتدا به کتاب‌های درسی که در مورد تربیت اخلاقی بود، مراجعه شد. داده‌های اولیه با استفاده از تحلیل محتوای کیفی و سند کاوی به دست آمد. نتایج حاصل از متون، بانظر گرفتن و کدگذاری مورد باز تحلیل قرار گرفته است. ابعاد مؤلفه‌های الگوی تربیت اخلاقی در قالب چهارعنصر عوامل مؤثر زمینه‌ساز و بازدارنده پیامدها در حیطه شناختی، عاطفی و مهارتی در ارتباط با عناصر چهارگانه ارتباطی یعنی خدا، خود، دیگران و طبیعت تنظیم شد. براین اساس، مهم‌ترین نتایج تحقیق عبارت‌اند از: شناسایی مفاهیم تربیت اخلاقی و تبیین فلسفه‌های اخلاق ضمنی (رشدی-شناختی، فضیلتی، کانتی، مراقبتی) در پس مفاهیم و اهداف تربیت اخلاقی شامل اهداف غایی-واسطی و اهداف آموزشی. اصول تربیت اخلاقی شامل شرافت و ارزشمندی انسان و تأثیر ظاهر بر باطن و کرامت و روش‌هایی برای تحقق این اصول، مانند پرهیز از هم‌نشینی با بدان و تلقین به نفس، تغافل و... ذکر شده است.

واژگان کلیدی: تربیت اخلاقی، کتاب درسی، فلسفه اخلاق ضمنی، تحلیل محتوای کیفی، تعلیم و تربیت

مقدمه

نوجوانی یکی از بحرانی‌ترین دوره‌های زندگی انسان است که در آن تحولات روانی، اجتماعی و شناختی فراوانی رخ می‌دهد. در این مرحله، دانش‌آموزان نیازمند الگوهای اخلاقی صحیح و هدایت‌های تربیتی دقیق هستند. نظام تعلیم و تربیت رسمی با بهره‌گیری از ابزارهایی نظیر کتاب‌های درسی، معلم و برنامه‌های پرورشی می‌تواند نقش مؤثری در شکل‌گیری شخصیت اخلاقی نوجوانان ایفا کند. در این پژوهش تلاش شده تا با بهره‌گیری از روش تحلیل محتوای کیفی، مفاهیم تربیت اخلاقی و فلسفه‌های اخلاق ضمنی نهفته در این کتب شناسایی و تحلیل شوند.

تربیت اخلاقی به دلیل نقش مهمی که در سرنوشت انسان و جامعه دارد، مورد توجه اندیشمندان دینی و غیردینی بوده است. همچنین در میان فیلسوفان اخلاق نیز تربیت اخلاقی به منزله شاخه تربیت آدمی لحاظ شده است و عالی‌ترین و عمیق‌ترین بخش تعلیم تربیت محسوب می‌شود. تربیت اخلاقی همواره از ارکان اساسی تعلیم و تربیت در جوامع مختلف بوده و در آموزه‌های دینی، فلسفی و روان‌شناختی جایگاهی کلیدی دارد در عصر حاضر، رشد تکنولوژی و فردگرایی، لزوم پرداختن نظام‌مند به تربیت اخلاقی در مدارس را دوچندان کرده است. نوجوانی به عنوان دوره شکل‌گیری شخصیت اخلاقی، دوره‌ای حساس تلقی می‌شود و محتوای کتاب‌های درسی می‌تواند تأثیر مهمی بر پرورش اخلاقی دانش‌آموزان داشته باشد. تربیت اخلاقی یکی از بنیادی‌ترین اهداف نظام‌های آموزشی در جوامع مختلف است. اهمیت آن در ایجاد جامعه‌ای متعادل، مسئول و پایبند به اصول انسانی و الهی، امری انکارناپذیر است. در ایران اسلامی، ریشه‌های اخلاق در سنت دینی، قرآنی و روایی جایگاه ویژه‌ای دارد و تربیت اخلاقی نه فقط به عنوان یک بخش فرعی، بلکه به مثابه غایت تعلیم و تربیت مطرح می‌شود. با توجه به اهمیت مقطع متوسطه اول، نقش آموزش و پرورش به‌ویژه محتوای کتاب‌های درسی در هدایت دانش‌آموزان به سوی پرورش فضایل اخلاقی حیاتی است.

پیشینه موضوع و تحقیق

تربیت اخلاقی همواره یکی از دغدغه‌های اصلی اندیشه‌های فلسفی، دینی و آموزشی بوده است. در یونان باستان، سقراط اخلاق را در پیوند با شناخت و فضیلت می‌دانست و معتقد بود انسان نادان مرتکب شر می‌شود (افلاطون، ۱۹۹۹). افلاطون در کتاب «جمهور» تربیت اخلاقی را وسیله‌ای برای رسیدن به عدالت فردی و اجتماعی معرفی کرد و ارسطو (۱۹۹۵) اخلاق را در پرورش عادت‌های نیکو و تحقق سعادت از طریق میانه‌روی می‌دانست. در تمدن اسلامی، فارابی (۱۳۸۱) سعادت را غایت نهایی تربیت دانست و ابن‌مسکویه (۱۳۷۱) در «تهذیب‌الاخلاق» پرورش نفس و تعدیل قوا را هدف اساسی اخلاق قلمداد کرد. غزالی (۱۳۸۳) نیز در «احیاء علوم‌الدین» به اهمیت مراقبت درونی، تهذیب قلب و پیوند اخلاق با دین پرداخت.

در دوران جدید، کانت (۲۰۰۲) اخلاق را مبتنی بر عقل عملی و اصل تکلیف دانست و بر استقلال اراده و جهان‌شمولی اصول اخلاقی تأکید کرد. از سوی دیگر، در فلسفه معاصر، نل نادینگر (۲۰۰۳) با ارائه نظریه «اخلاق مراقبت» نقش روابط عاطفی، همدلی و توجه به دیگری را در تربیت اخلاقی برجسته ساخت. از این رو، می‌توان گفت تربیت اخلاقی در طول تاریخ، همواره بر اساس مبانی مختلفی همچون فضیلت‌گرایی، وظیفه‌گرایی، اخلاق دینی و اخلاق مراقبتی تفسیر شده است. بررسی محتوای کتاب‌های درسی به عنوان یکی از مهم‌ترین منابع نظام تعلیم و تربیت، فرصتی برای کشف و تحلیل «فلسفه اخلاق ضمنی» در پس‌متون آموزشی فراهم می‌کند.

مطالعات داخلی و خارجی متعددی به تحلیل محتوای کتاب‌های درسی از منظر تربیت اخلاقی پرداخته‌اند. در ایران، زارعی (۱۳۹۵) در پژوهشی با روش تحلیل محتوا نشان داد که مفاهیم اخلاقی در کتاب‌های تعلیمات اجتماعی دوره ابتدایی بیشتر بر تکالیف دینی و توصیه‌های سنتی متمرکز است. احمدی و همکاران (۱۳۹۸) در بررسی کتاب‌های دینی دوره متوسطه اول به این نتیجه رسیدند که گرچه به مفاهیم اخلاقی توجه شده، اما فلسفه اخلاق حاکم بیشتر مبتنی بر اخلاق فضیلت و آموزه‌های دینی سنتی است و ابعاد اخلاق مراقبتی و اجتماعی کمتر نمود یافته است. همچنین پژوهش

دهقان‌نیا (۱۴۰۰) در تحلیل کتاب‌های هدیه‌های آسمان نشان داد که ساختار اخلاقی موجود بیشتر متکی بر توصیه‌های هنجاری و تکلیف‌مدار است.

در سطح بین‌الملل، لایبس (Leibets, 2010) در تحقیقی تطبیقی به بررسی کتاب‌های اخلاق در کشورهای اروپایی پرداخت و نتیجه گرفت که رویکرد غالب در این کشورها، اخلاق سکولار، حقوق بشری و شهروندی است. همچنین مطالعه‌ی ناییبی (Naibi, 2015) درباره کتاب‌های درسی مالزی نشان داد که محتوای اخلاقی به شدت تحت تأثیر آموزه‌های دینی و فرهنگی بومی است. پژوهش براون و همکاران (Brown et al, 2017) در آمریکا نیز نشان داد که کتاب‌های علوم اجتماعی با وجود تأکید بر ارزش‌های شهروندی، کمتر به ابعاد اخلاق مراقبتی و همدلی پرداخته‌اند. تربیت اخلاقی در ادبیات تعلیم و تربیت از جایگاه والایی برخوردار است. فلاسفه‌ای همچون ارسطو، کانت، جان دیویی، گیلیگان و نادینگز هر یک از منظری خاص به این موضوع نگریسته‌اند. در اندیشه اسلامی نیز بزرگان فلسفه و اخلاق همچون فارابی، ابن‌سینا، خواجه نصیرالدین طوسی، ملاصدرا و علامه طباطبایی، نقش اخلاق در سعادت انسان را بسیار برجسته دانسته‌اند. پیشینه پژوهشی نیز گویای توجه پژوهشگران به موضوع تحلیل محتوای کتاب‌های درسی با رویکرد تربیت اخلاقی است. از جمله این پژوهش‌ها می‌توان به تحقیقات افکاری (۱۳۹۳)، حقیقت (۱۳۹۵) و نورالهی (۱۳۹۵) اشاره کرد.

مفاهیم تربیت اخلاقی ریشه در دیدگاه‌های متنوعی از جمله اخلاق فضیلت‌گرا (ارسطو، ابن‌مسکویه، ملاصدرا، اخلاق وظیفه‌گرا (کانت، کلبرگ)، اخلاق مراقبتی (گیلیگان، نادینگز) و اخلاق دینی (بر مبنای قرآن و سنت) دارد. تحلیل تربیت اخلاقی در نظام آموزش رسمی ایران، نیازمند شناسایی رویکردهای ضمنی و صریح این فلسفه‌ها در اسناد و متون درسی است. با این حال، بسیاری از پژوهش‌ها فاقد بررسی عمیق فلسفه اخلاق ضمنی هستند و صرفاً به شمارش مؤلفه‌های اخلاقی اکتفا کرده‌اند. پژوهش حاضر درصدد پر کردن این خلأ است.

این یافته‌ها نشان می‌دهد که هرچند آموزش اخلاقی در کتاب‌های درسی حضوری پررنگ دارد، اما «نوع فلسفه اخلاق ضمنی» در پس محتوای آموزشی از جامعه‌ای به جامعه دیگر متفاوت است. همین امر ضرورت تحلیل عمیق‌تر و بومی‌سازی تربیت اخلاقی در محتوای درسی ایران را

آشکار می‌سازد. پژوهش حاضر با این پیش‌فرض آغاز می‌شود که کتاب‌های درسی به‌عنوان اصلی‌ترین ابزار رسمی آموزشی در ایران، باید بازتاب‌دهنده مفاهیم بنیادین تربیت اخلاقی باشند. اما سؤال اساسی این است که آیا این کتاب‌ها توانسته‌اند مفاهیم اخلاقی را به‌صورت عمیق، متوازن و هدفمند منتقل کنند؟ و آیا این مفاهیم دارای پشتوانه فلسفی مشخصی هستند یا نه؟ این پژوهش در پی بررسی محتوای کتاب‌های درسی دوره متوسطه اول و تحلیل مؤلفه‌ها از منظر فلسفه‌های اخلاق (از جمله اخلاق فضیلت‌گرا، مراقبتی، وظیفه‌گرا و رشدی - شناختی) است تا ابعاد ضمنی تربیت اخلاقی در اسناد رسمی آموزش کشور شناسایی و تبیین شود.

سؤالات پژوهش

۱. ابعاد گوناگون مفاهیم تربیت اخلاقی در کتب درسی کدام‌اند؟
۲. فلسفه اخلاق ضمنی پشت آن‌ها چیست؟
۳. انتقادات وارد بر این مفاهیم چیست؟
۴. الگوی بازسازی مناسب چیست؟

تعریف اصطلاحات

اخلاق صفت‌های باطنی و معنوی انسان (سیرت) است. و تربیت اخلاقی فرایند برانگیختن و به‌کارگیری سازوکارهای تربیتی برای شناخت فضایل، ایجاد نگرش اخلاقی و رسیدن به سعادت است. فلسفه اخلاق ضمنی: مفروضات فلسفی پشت مفاهیم و اهداف اخلاقی را شامل می‌شود. و کتاب درسی: سند مکتوب تعلیم و تربیت، شامل کتب متوسطه اول (آموزش قرآن، تفکر و سبک زندگی، مطالعات اجتماعی و...). مؤلفه‌های تربیت اخلاقی: رعایت حقوق دیگران، معاشرت، تقوا، محبت، عدالت، صداقت و... می‌باشد

روش‌شناسی پژوهش

این پژوهش از نوع توصیفی با رویکرد تحلیلی و در دسته پژوهش‌های کاربردی قرار می‌گیرد. هدف اصلی تحقیق، بررسی و تحلیل و نقد و بازسازی مفاهیم تربیت اخلاقی در کتاب‌های درسی

دوره اول متوسطه است. روش‌شناسی پژوهش مبتنی بر تحلیل محتوا و تحلیل مفهومی و روش الگویی استنتاجی فرانکنا می‌باشد.

این روش بیشتر بر الگوها و مضامین نهان متون تمرکز دارد و با واکاوی مفاهیم و روابط بین آن‌ها، الگوهای پنهان را آشکار می‌کند. رویکردهای اصلی شامل تحلیل عرفی، جهت‌دار، و تلخیصی است که همگی از فرایندی هفت مرحله‌ای پیروی می‌کنند: تنظیم پرسش‌های تحقیقی، انتخاب نمونه، مشخص کردن رویکرد، طرح‌ریزی رمزگذاری، اجرای رمزگذاری، تعیین اعتبار و پایایی، و تحلیل نتایج. برای استنتاج اصول و روش‌ها، از الگوی بازسازی شده فرانکنا استفاده شده است. این الگو شامل دو نوع گزاره است: هنجاری (تجویزی) و واقع‌نگر. گزاره‌های هنجاری شامل اهداف تربیتی، اصول بنیادین، دانش‌ها و مهارت‌ها، و روش‌های عملی است. گزاره‌های واقع‌نگر به روابط واقعی پرداخته و شامل دانش‌ها و روش‌های لازم برای اهداف است که می‌تواند از یافته‌های روان‌شناختی یا الهیاتی بهره گیرد. الگوی بازسازی شده توسط خسرو باقری شامل مراحل زیر است: بیان بایدهای آغازین، گزاره‌های واقع‌نگر فلسفی، اهداف بنیادی، اهداف میانی، اصول تعلیم و تربیت، و روش‌های تربیتی. این روش با ریشه در اندیشه ارسطو، از ترکیب قضیه ارزشی و توصیفی به نتیجه عملی می‌رسد و بر مسئولیت انسان در اعمالش تأکید دارد. واحدهای تحلیل شامل کلمات، جملات، عبارات، ادبیات، و مضامین استخراج شده از متن کتاب‌ها بوده که برای پاسخ به سؤالات پژوهش بررسی شده‌اند. از ۱۹ کتاب درسی دوره متوسطه اول است کتاب‌های (آموزش مفاهیم قرآن کریم، تفکروسبک زندگی، فرهنگ و هنر، مطالعات اجتماعی، پیام‌های آسمان» تعلیم و تربیت اسلامی»، زبان عربی و ادبیات فارسی) مقطع متوسطه اول از جهت بررسی وضعیت کیفی انتقال و نهادینه سازی ارزش‌های اسلامی- ایرانی پرداخته شود، (جملات، عبارات، و تصاویر مرتبط با مؤلفه‌های تربیت اخلاقی استخراج و تحلیل شده است.

جامعه آماری شامل تمام کتاب‌های درسی این مقطع تحصیلی بود و برای انتخاب نمونه‌ها، از شیوه نمونه‌گیری هدفمند استفاده شد؛ به این صورت که کتاب‌هایی انتخاب گردیدند که بیشترین ارتباط با موضوع پژوهش را داشتند. (کتاب‌های فرهنگی) گردآوری داده‌ها در دو مرحله صورت

گرفت: ابتدا مبانی نظری با روش کتابخانه‌ای گردآوری شد و سپس با استخراج مولفه‌های اخلاقی، تحلیل محتوای کیفی کتاب‌ها انجام گرفت. ابزار گردآوری داده‌ها فیش‌برداری و دسته‌بندی مفاهیم اخلاقی و تحلیل مفهومی آن‌ها بر پایه الگوهای نظری چهارگانه بوده است. جهت تحلیل داده‌ها از چارچوب تحلیل محتوای مقوله‌محور استفاده شد.

یافته‌های پژوهش

۱. نتایج مرتبط با سوال اول (ابعاد مختلف مفاهیم تربیت اخلاقی در کتاب‌های درسی)

در پاسخ به سؤال دوم پژوهش یعنی ابعاد مفاهیم تربیت اخلاقی، نتایج نشان می‌دهد: با مروری بر کتاب‌های دوره متوسطه اول، به نکاتی برمی‌خوریم که به روشنی ویژگی انسان را تبیین نموده و اساس و مبنای اصول تربیت اخلاقی را ارائه می‌دهد. کشف و بررسی مهم‌ترین ابعاد تربیت اخلاقی در کتاب‌ها از جمله به ابعاد « خوددوستی، خدا دوستی، کمال خواهی، میل به جاودانگی، خوف و رجا، غفلت، دنیا دوستی و اختیار، دست‌یافتیم.

دیگر ابعاد این مفاهیم: (۱) خداوند (۲) مردم - خلق (۳) خانواده (۴) خود. (۵) طبیعت - جهان هستی بود. درانجام کارها به صورت شایسته بایستی به خدا، خود، خلق، خلقت، طبیعت، جهان و هستی هم‌زمان توجه داشت. و درانجام آن‌ها باید ابعاد: علم، عمل، ایمان، تفکر و اخلاق را همیشه همراه کرد.

مفاهیم تربیت اخلاقی در سه بعد ذیل شناسایی شدند: ۱- اخلاق فردی مانند نظم، صداقت، قناعت

۲- اخلاق اجتماعی مانند عدالت، ایثار، احترام به دیگران. ۳- اخلاق الهی مانند توکل، توبه، خشوع.

بعد ارتباط اخلاقی با خود (اخلاق فردی): محور اصلی اخلاق فردی ارتباط فردی انسان با خودش است و بر اساس ایجاد روابط فردی پدید می‌آید. و موضوع آن ارزش‌های حاکم بر رابطه انسان با خود و شناخت نقش اخلاق در رفتار با خود، آگاهی از قواعد اخلاقی (بعد شناختی - بعد غیرشناختی) مؤثر در مدیریت خویشتن و توانایی به کارگیری قواعد اخلاقی برای رسیدن به کامیابی است که در کتاب‌ها با آن مواجه شدیم. رفتارها و اعمال انسان (اخلاق فردی مانند: صبر، تقوا، نظم در امور، پرهیز از غرور، پرهیز از سستی، ابتلا، احساس بی‌نیازی، بی‌حجابی، جهل، تکاثر،

رفاه طلبی، قدرت طلبی، دنیا طلبی، عادت، عجله، غفلت از یاد خدا، قناعت، ساده زیستی، امانت داری، مسئولیت پذیری، محبت، صداقت.

بعد ارتباط با دیگران (اخلاق اجتماعی): بعد دیگری که بیشتر در کتاب‌های مطالعات اجتماعی و فارسی بدان دست یافتیم، بعد فرهنگ، اجتماعی بود که محور اصلی اخلاق اجتماعی ارتباط اجتماعی انسان با دیگران است و بر اساس معاشرت با افراد و زندگی با مردم و ایجاد روابط اجتماعی پدید می‌آید. و موضوع آن ارزش‌های حاکم بر رابطه انسان با دیگران است. رفتارها و اعمال انسان در ارتباط با دیگران مانند: رعایت حقوق دیگران، دمیده شدن روح امید در جامعه، اتحاد، تعاون، همکاری، احسان، وفاداری، تعهد، ایثار، از خود گذشتگی، احسان به دیگران، احترام به دیگران، توهین به دیگران، امر به معروف، راست گویی، شاد کردن دیگران، مشورت، عفت، اسراف و تبذیر، حسد، تواضع و فروتنی، تکدی گری، نیکی به پدر مادر، رعایت حقوق دیگران، تجمل گرایی، تعلیم و تربیت، عوامل سازگاری، موانع سازگاری، اعتدال و انضباط در صدا و صوت، روابط عام اجتماعی، پابندی به حق الناس، صلح رحم، وظیفه توانگران در برابر فقیران، عیادت بیماران، خدمت رسانی به مردم، خوبی به مردم، اصلاح ذات البین، جود و سخاوت، اناق دروغ گویی، تهمت، بهتان، تکبر، غیرت دینی، تسامح. تربیت.

بعد اخلاق الهی و توحیدی (ارتباط با خدا): محور اصلی بعد اخلاق الهی، ارتباط فردی و اجتماعی انسان با خداوند است و بر اساس معاشرت با افراد و زندگی با مردم و ایجاد روابط فردی و اجتماعی برای هر چه بهتر بندگی کردن خداوند و ایمان به خدا پدید می‌آید و موضوع آن ارزش‌های حاکم بر رابطه انسان با خداوند است. رفتارها و اعمال انسان در بعد ارتباط با خداوند مانند: معرفت ویات خدا، توجه به خدا، محبت خدا، توکل، رضا، صبر، توبه، قرب به خدا، اخلاص، امید به خدا و ناامید نبودن به رحمت خدا، خشوع و بیم در برابر خدا، ایمان به خدا و کفر، حسن ظن نسبت به خدا، دوری از شک و تردید و غفلت، شکر و سپاسگزاری خدا، دوری از عصیان و گناه، منشأ عبادت (مانند نماز روزه حج و جهاد و...) و زندگی خداوند. (کتاب‌های پیام‌های آسمان (تعلیم و تربیت اسلامی)، آموزش قرآن کریم، ۱۳۹۹). بیشترین توجه به مؤلفه‌های مسئولیت‌پذیری، حسن

معاشرت و محبت بود و کمترین به مؤلفه‌هایی چون قناعت، ساده‌زیستی و امانت‌داری. کتاب‌های مطالعات اجتماعی، پیام‌های آسمان و تفکر و سبک زندگی بیشترین میزان مفاهیم اخلاقی را در خود جای داده‌اند. در کتاب «تفکر و سبک زندگی» مفاهیمی چون قناعت، ساده‌زیستی، محبت، صداقت، گذشت، مسئولیت‌پذیری، تفکر، احترام به والدین و نوع‌دوستی بارها مطرح شده‌اند. برای نمونه، در درس پنجم پایه هشتم با عنوان «ملاک انتخاب» به اهمیت انتخاب آگاهانه بر اساس معیارهای اخلاقی پرداخته شده و از دانش‌آموز خواسته می‌شود رفتارهای صحیح و ناصحیح را تحلیل کند. در درس هشتم پایه هفتم نیز موضوع «امانت‌داری» از طریق داستان و گفت‌وگو با دانش‌آموزان به صورت غیرمستقیم آموزش داده شده است.

در کتاب مطالعات اجتماعی، مفاهیمی چون عدالت خواهی، فداکاری، شجاعت، ایثار، قانون‌گرایی، دفاع از مظلوم، رعایت حقوق دیگران و احترام به آزادی‌های اجتماعی بیشتر برجسته است. به طور نمونه، در درس نهم پایه هشتم با عنوان «نهیض مشروطه» بر مفاهیم مسئولیت اجتماعی، دفاع از حقوق ملت و مبارزه با ظلم تأکید شده است. همچنین در درس دهم پایه هفتم با عنوان «من کجا زندگی می‌کنم؟»، موضوع هویت، تعلق مکانی و مسئولیت اجتماعی به شیوه‌ای ترکیبی و در قالب فعالیت گروهی ارائه شده است.

• مفاهیم تربیت اخلاقی در کتاب عربی :

الف) در بعد ارتباط با خداوند (اخلاق بندگی)

خدا را بسیار یاد کنید. شما نفر پروردگار جهانیان دو را شکر کردید. در همه کارها خدا را یاد می‌کنیم. خداوند به مخلوقات روزی بی‌حساب می‌دهد. سپاس خداوندی را که مستضعفان را بالا می‌برد. (دعای افتتاح). خورشید را عبادت کردند و برای غیر خدا سجده کردند. خدا در روز قیامت میان شما داوری می‌کند (حج / ۶۹). راه کسانی که به آن‌ها نعمت دادی نه راه گمراهان (حمد / ۷).

ب) بعد تربیت اخلاقی خود انسان (تقویت روحیه امید و صبر)

«نزد فرعون بروید و او را هدایت کنید. (خطاب به موسی و برادرش هارون) ای مردم، اگر او (خدا) بخواهد همه شما را می‌برد و دیگران را می‌آورد. (نسا/۱۳۳) بدانید، خداوند باتقوا پیشگان

است. (بقره/۱۹۴) حق را با باطل مپوشانید. غمگین م باشید، خدا با ماست. از رحمت خدا مأیوس نشوی به مال یتیم نزدیک نشوید. خدا آرامش خویش را بر پیامبرش و بر مؤمنان فرو فرستاد. (توبه/۲۶)

ج) بعد دیگران

«والذین فی اموالهم حق للسائل والمحروم» (معارج / ۲۴ و ۲۵) و کسانی که در مال هایشان حقی است معلوم و مشخص برای نیازمند و درمانده و بینوا. پس برای ما نه شفاعت کننده ای است و نه دوست مهربانی (شعرا / ۱۰۰ و ۱۰۱). دیگران: ای ایمان آورندگان، در همه جا مظلوم را یاری کنید. دیگران: ای زنان مؤمن زینت های جاهلیت را رها کنید. دیگران: ای دانش آموزان دختر عزت و مجد را طلب کنید. دیگران: ای کریمان درهای کرم را بر محتاجان و نیازمندان باز کنید. صبر پیشه کنید، به درستی که خداوند با صابران است. رکوع کنید و سجده کنید و عبادت کنید پروردگارتان را، هرگاه یکی از آنان را (مردم جاهلی) را به دختر مژده آورند، چهره اش سیاه می شود. (نحل/۵۸).

• مفاهیم تربیت اخلاقی درس پیام های آسمان:

الف) در بعد با خدا: «طلب بخشش گناهان از خدا، پاکیزگی، نیکویی، معطر کردن بدن و لباس، پوشیدن بهترین لباس در نمازها، عبادت، انجام بهترین کار، صفای دل، قرب به پروردگار، پاک و پاکیزه شدن، شستشوی دل، وحدت، قرب به خدا، یاری جستن از خدا، هدایت کردن، توجه به بخشش های الهی، نرفتن راه گمراهان، پناه و سرور نیازمندان بودن، بندگان صالح و نیکوکار، عادل، پرهیزگار، در بعد خدا: نعمت های الهی، توجه به نشانه های خدا، درک قدرت خدا، توجه به شاهد و ناظر بودن خدا، قدرشناسی، دعا و توجه به رضای خدا، غافل از یاد خدا، مهربانی، دلجویی، شکر، محبت خدا، دستگیری کمک به دیگران، دعا و عبادت، حسرت و رنج و عذاب، سعی و جدوجهد، کم کردن علاقه های پست و هوس ها و لذت های مادی، بازگشتن به سوی خدا و ارزش های الهی، بستن بار آخرت با تقوا و اعمال صالح و اخلاق پسندیده، کسب رضا و محبت خدا یا انس و یاد خدا، دوری از عقاید غلط، و اخلاق زشت، کردار ناشایست، تاریکی و آلودگی نفس، افسردگی انسان بی دین، بدکردار، سرگرم امور دنیا، دل بریدن از خدا، دل بستن به دنیا و

لذت‌های حیوانی، دور شدن از صراط مستقیم و نورانی، اسیر خواسته‌های حیوانی خود، از دست دادن گوهر انسانی، روشنگر خیر و شر، سرافرازی. مفاهیم تربیت اخلاقی بندگی: رستگاری، شقاوت، رعایت مصالح دنیا و مصالح آخرت، راه حقیقی تکامل و سعادت، قرب و رضوان پروردگار، توجه به فطرت خداجو و خدادوست انسان‌ها، عزت، خشنودی و بهره‌مندی از نعمت‌های پروردگار، بشیر و نذیر بودن، ایمان به خدای یگانه، قیام برای خدا، آشنایی با خدا و شناخت و عبادت او، اطاعت از خدا، بدبختی و سیه‌روزی از فراموشی خدا، کفر ورزیدن به او، بی‌ایمانی، دنیاپرستی، مطیع و فروتن نسبت به دستورات الهی، انس با خدا و کسب رضایت خدا، قطع امید از غیر خدا، آرام و پایدار، راهنمایی و تربیت انسان، قرآن و حفظ قرآن کتاب هدایت انس با دعوت به تفکر، ایمان و پایداری، صبر و استقامت، ایمان به هدف، پرهیزگاری و خدا ترسی، خردمندی، دانشمند شدن، کاردانی

ب) مفاهیم تربیت اخلاقی در بعد فردی: «انجام وظیفه، قاطعیت، شجاعت، شجاع و نیرومندی، بی‌باک، عابد، عالم، پرکار بودن، زحمت کش، خندان و گشاده‌رو، متواضع، خوش‌برخورد، باهویت و عظمت، افسردگی و شرمندگی و حسرت.

ج) در بعد ارتباط با دیگران: مفاهیم کتاب‌های پیام‌های آسمان (تعلیم و تربیت اسلامی) به صورت واحد تحلیل (کلمه و عبارت) شناسایی و کدگذاری شده و این مفاهیم بارها در متون کتاب‌ها تکرار شده بود. و برخی از کلمات و واژه‌های اخلاقی مفهوم‌پردازی شده است. مانند: «دوری از جهل، سعی و تلاش، نیکوکاری، ستم‌کاری نکردن، خدمت به خلق، خیرخواهی، پیکار با ظلم و ستم، بیدارسازی مردم، نیکی در رفتار، محترم شمردن حقوق مردم، عیادت از بیمار، احسان نمودن، کمک به دیگران، تحمل رنج و سختی در زندگی، بخشش اموال به فقرا، خوش‌اخلاقی و مهربانی، سخت‌گیری با دشمنان، دلسوز و مهربان، عفو و بخشش، متعهد، سرمشق زندگی و کمال، مهربانی با مردم (پرتکرار)، دوری از گناهان، مورد اعتماد بودن، دوری از گناه (پرتکرار)، درست انجام دادن یک کار، برابری و برادری، تبهکاری، بدکاران دور از رحمت، خیرخواه بودن، عاقل، صدیق و امین.

• نتایج مرتبط با سوال دوم پژوهش:

(چه فلسفه اخلاق ضمنی در محتوای این کتب به صورت ضمنی حضور دارند؟).

۱. رشدی شناختی: از طریق تشویق به تفکر، تحلیل موقعیت‌های اخلاقی، انتخاب مبتنی بر اصول. با

تمرکز بر داوری اخلاقی، تحلیل درست و غلط و قوه عقلانی.

۲. مراقبتی: با تأکید بر مهربانی، همدلی، پذیرش دیگران، همکاری، و عیادت از بیمار. تأکید بر

مهربانی، همدلی، مسئولیت اجتماعی، حمایت از دیگران.

۳. فضیلت‌مدار: از طریق الگوگیری از شخصیت‌های تاریخی و دینی با ویژگی‌هایی چون صداقت،

شجاعت و وفاداری. تمرکز بر منش، تقوا، ساده‌زیستی.

۴. کانتی: تأکید بر وظیفه‌گرایی، نیت‌مداری، رعایت قانون، و انجام عمل درست به خاطر وظیفه نه

پاداش. تأکید بر وظیفه‌گرایی، نیت، قانون اخلاقی و تعهد وجدانی.

نتیجه تحلیل فلسفه اخلاق ضمنی در کتاب‌های درسی به شرح ذیل است: ۱- فلسفه اخلاق

فضیلت‌محور غالباً در متون دینی و داستان‌ها یافت می‌شود، ۲- فلسفه اخلاق وظیفه‌محور در درس‌های

اجتماعی و آموزشی مشاهده شد. ۳- رویکرد اخلاق مراقبتی در فعالیت‌های گروهی و هنر بیشتر

برجسته است. و ۴- رشدی - شناختی در فعالیت‌های تصمیم‌گیری و حل مسئله نمود دارد.

جدول ۱. میزان حضور فلسفه اخلاق در محتوای این کتاب‌ها به صورت ضمنی.

۱. رویکرد اخلاقی	نمونه مفاهیم	درصد حضور
۲. فضیلت‌محور	صداقت، تلاش، پشتکار	۴۰ درصد
۳. وظیفه‌محور	احترام، رعایت قوانین	۳۰ درصد
۴. مراقبتی	همکاری، همدلی	۲۰ درصد
۵. رشدی - شناختی	تحلیل موقعیت‌ها، تصمیم‌گیری	۱۰ درصد

۲. نتایج مرتبط با سوال سوم پژوهش نقد و بازسازی مفاهیم و اهداف با روش الگویی فرانکنا. نقدهایی که بر مفاهیم و محتوای تربیت اخلاقی در کتب درسی و نظام آموزشی وارد است، شامل موارد ذیل می‌باشد: با توجه به تحلیل کیفی انجام شده در این پژوهش: بیشتر مفاهیم به صورت متن و داستان ارائه شده‌اند، عدم توازن فلسفه‌ها (مثلاً غلبه فلسفه اخلاق مراقبتی بر فلسفه کانتی)، فقدان فلسفه مدون اخلاقی در برنامه درسی (مهارت‌گرایی بدون عمق اخلاقی)، روش‌شناسی اثبات‌گرا در تحقیقات وجود دارد و عدم توجه به مبانی اسلامی مشخص است. بیش از حد بر مهارت بدون تربیت غایت‌گرا تمرکز شده است، نادیده گرفتن عدالت تربیتی در مدرسه‌محوری و دانش‌آموزمحوری. عدم تدوین فلسفه اخلاق شخصی و بروز شده. مشکلات در اصلاحات و مهندسی نگرش، انفکاک آموزش و پرورش، فقر تدبیر. فرصت‌های عملی محدود، به ویژه برای مفاهیم مراقبتی و رشدی-شناختی. انسجام بین مفاهیم و فعالیت‌ها کم است. مفاهیم اخلاقی: صداقت، همکاری، مسئولیت‌پذیری، عدالت، مراقبت از دیگران، تلاش و پشتکار، وفاداری، احترام و پرهیز از خشونت. رویکرد غالب: فضیلت‌محور و وظیفه‌محور. رویکرد پیش رونده و فعالیت‌های عملی محدود و پراکنده است. انسجام بین مفاهیم و فعالیت‌ها کم است و نیاز به طراحی برنامه‌های میان‌رشته‌ای و عملی احساس می‌شود.

• نتایج مرتبط با سؤال سوم:

بازسازی مفاهیم تربیت اخلاقی و فلسفه اخلاق ضمنی در کتب درسی و نظام آموزشی (با روش الگویی - استنتاجی فرانکنا): بازسازی بر اساس استنتاج قیاسی (گزاره‌های هنجاری + واقع‌نگر) برای دستیابی به حیات طیبه انجام شده است، هدف غایی: حیات پاک (سعادت اخروی، قرب الهی) از طریق ایمان، پاکی جسم/روح، عمل صالح تحقق پیدا می‌کند اهداف واسطی: معرفت خدا، خودسازی، روابط اجتماعی (غنا، عفت، عدالت، رأفت) را شامل می‌شود، اصول غلبه بر خود محوری، کرامت انسانی، تعقل، مسئولیت، اعتدال، جامعیت، توازن ثابت/متغیر. روش‌ها: تلقین به نفس، عادت‌سازی، موعظه، معاشرت با نیکان، محبت، تنبیه متناسب، تفکر، دعا، الگوسازی (پیامبران/امامان). بازسازی تلفیقی از فلسفه‌های پنج‌گانه پیشنهاد می‌شود و همچنین تقویت فلسفه

کانتی و ارسطویی برای توازن، با تأکید بر مبانی اسلامی (توحید، فطرت) و تدوین فلسفه مدون، آموزش معیارها، بررسی تطبیقی فرهنگ‌ها نیز ضروری به نظر می‌رسد. مؤلفه‌ها تربیت اخلاقی در کتاب‌های درسی با رویکرد پس رونده/پیش رونده فرانکنا تحلیل و مقایسه گردیده اند

مؤلفه اخلاقی کتاب‌ها رویکرد غالب نمونه فعالیت پس رونده/پیش رونده
صداقت پیام‌های آسمان، فارسی فضیلت‌محور داستان، تمرین عملی پس رونده
همکاری هنر، فارسی مراقبتی پروژه گروهی پیش رونده
مسئولیت‌پذیری مطالعات اجتماعی، آمادگی دفاعی وظیفه‌محور تکالیف گروهی پس رونده
عدالت مطالعات اجتماعی وظیفه‌محور تحلیل موقعیت‌ها پس رونده
مراقبت از دیگران پیام‌های آسمان، هنر مراقبتی تمرین عملی، بحث پیش رونده

تحلیل یافته‌ها نشان می‌دهد: رویکردی غالب به اخلاق فضیلت‌محور در بسیاری از کتاب‌ها وجود دارد اما به صورت نظام‌مند در چارچوب فلسفه اخلاق تحلیل نشده است. همچنین بیشتر مفاهیم به صورت توصیه‌ای و خطابی بیان شده‌اند و کمتر با موقعیت‌های واقعی یا فعالیت‌های یادگیری تلفیق شده‌اند. در بُعد اخلاق فردی و الهی غلبه مفاهیم بیشتر است اما بُعد اجتماعی نیازمند تقویت است.

بحث و نتیجه‌گیری

تحلیل محتوای کیفی کتاب‌ها نشان داد که مفاهیم اخلاقی متعددی به صورت تلویحی و گاه پراکنده در محتوا گنجانده شده‌اند. رویکردهای چهارگانه فلسفه اخلاق به صورت ضمنی در ساختار محتوایی کتب دیده می‌شوند، اما انسجام نظری میان آن‌ها مشاهده نمی‌شود. برای نمونه، در بخش‌هایی

رویکرد وظیفه‌گرایی کانتی با تأکید بر قانون‌مندی و رعایت اصول اخلاقی نمود دارد، در حالی که در بخش‌هایی دیگر، عناصر همدلی و مراقبت از دیگران، نشانه‌هایی از اخلاق مراقبتی را ارائه می‌دهند. این تلفیق ناهماهنگ، نشان‌دهنده عدم وجود چارچوب منسجم نظری در طراحی محتوای اخلاقی است. همچنین برخی مؤلفه‌های مهم تربیت اخلاقی مانند قناعت، محبت، امانت‌داری و وفاداری کم‌رنگ‌تر از سایر مؤلفه‌ها مطرح شده‌اند. این در حالی است که این ارزش‌ها در منابع اسلامی و اسناد بالادستی تربیتی نظیر سند تحول بنیادین، از اهمیت بالایی برخوردارند. الگوهای ارائه‌شده از شخصیت‌های اخلاقی نیز در بسیاری موارد توصیفی و فاقد تحلیل‌های اخلاقی عمیق هستند. از دیگر چالش‌ها می‌توان به نبود پیوند مؤثر میان ارزش‌های اخلاقی و موقعیت‌های واقعی زندگی دانش‌آموزان اشاره کرد. دانش‌آموز به‌عنوان کنشگر اجتماعی، نیاز دارد تا ارزش‌های اخلاقی را در تعاملات روزمره تجربه کند، نه صرفاً از طریق روایت‌های کلیشه‌ای و درس‌نامه‌ای. در مجموع، بازطراحی محتوای کتاب‌های درسی با تأکید بر انسجام نظری، گسترش مؤلفه‌های مغفول‌مانده، ارتقاء روش‌های آموزش غیرمستقیم اخلاق و تمرکز بر رویکردهای فعال یادگیری، گامی مهم در تحقق تربیت اخلاقی اصیل خواهد بود. تحلیل محتوای کیفی کتاب‌ها نشان داد که مفاهیم اخلاقی متعددی به‌صورت تلویحی و گاه پراکنده در محتوا گنجانده شده‌اند. اما نبود انسجام نظری، عدم استفاده از چارچوب‌های فلسفی و نادیده گرفتن برخی مؤلفه‌های مهم مانند قناعت و امانت‌داری از جمله کاستی‌های محتوایی این کتاب‌هاست. این در حالی است که سند تحول بنیادین آموزش و پرورش و برنامه درسی ملی، بر ارتقای حیات طیبه و تربیت متوازن دانش‌آموزان تأکید دارند. از این‌رو، بازنگری در طراحی برنامه‌های درسی با بهره‌گیری از رویکردهای فلسفی و تقویت مؤلفه‌های مغفول اخلاقی ضروری به نظر می‌رسد. یافته‌های این پژوهش نشان داد که جایگاه تربیت اخلاقی در کتاب‌های درسی دوره اول متوسطه نیازمند بازنگری اساسی است. هرچند برخی مؤلفه‌های اخلاقی در متون درسی وجود دارند، اما پراکندگی، سطحی‌نگری و نبود انسجام میان آن‌ها مشهود است. بر مبنای سند تحول بنیادین آموزش و پرورش، هدف از تعلیم و تربیت در جمهوری اسلامی ایران، پرورش انسان‌هایی مؤمن، اخلاق‌مدار و متعهد به ارزش‌های اسلامی است.

با این حال، بررسی محتوای کتاب‌های موجود حاکی از آن است که توجه کافی به مفاهیمی چون قناعت، ساده‌زیستی، امانت‌داری و رعایت حقوق دیگران نشده است. در کنار این کم‌توجهی‌ها، ضعف در نهادینه‌سازی فلسفه‌های اخلاقی همچون رویکرد رشد شناختی، اخلاق فضیلت‌محور، اخلاق مراقبتی و اخلاق کانتی نیز به چشم می‌خورد. این در حالی است که انسجام برنامه‌ریزی درسی بر مبنای این رویکردها می‌تواند منجر به رشد اخلاقی دانش‌آموزان در ابعاد شناختی، عاطفی و رفتاری شود. معلمان به عنوان الگوهای رفتاری، نقش کلیدی در انتقال مفاهیم اخلاقی دارند. رفتار آن‌ها، بیش از آموزش نظری، بر دانش‌آموزان اثرگذار است. لذا، تربیت معلمان با تکیه بر اصول اخلاق حرفه‌ای، ضرورتی انکارناپذیر است. همچنین فضای مدرسه باید فرهنگ‌ساز و زمینه‌ساز نهادینه‌سازی ارزش‌های اخلاقی باشد. احترام، عدالت، هم‌یاری، نظم و رعایت حقوق دیگران باید به عنوان ارزش‌های حاکم در مدرسه ترویج شوند. در نهایت، برای تحقق اهداف تربیت اخلاقی، باید تمام اجزای برنامه درسی، اعم از محتوا، شیوه‌های تدریس، ارزشیابی‌ها و فضای یادگیری، به صورت هماهنگ و هدفمند بازطراحی شوند. برای تقویت تربیت اخلاقی در کتاب‌های درسی، پیشنهاد می‌شود: طراحی الگوی مفهومی مبتنی بر فلسفه اخلاق اسلامی، بازنگری در توزیع مفاهیم اخلاقی در محتوای کتاب‌ها، تقویت رویکردهای تعاملی و مسئله‌محور در آموزش اخلاق، گنجاندن مؤلفه‌هایی مانند قناعت، ساده‌زیستی، امانت‌داری در کلیه سطوح آموزشی، استفاده از داستان، گفتگو، بازی و تجربه زیسته در ارتقای تربیت اخلاقی.

پیشنهادهای پژوهشی

- مقایسه قرار گیرند برنامه درسی قصد شده، اجرا شده و کسب شده در خصوص مؤلفه‌های تربیت اخلاقی.
- نظیر این پژوهش در دیگر پایه‌های دوره ابتدایی و دوره تحصیلی متوسطه دوم انجام شود.
- محتوای کل برنامه‌های آموزشی، پرورشی و فوق‌برنامه از نظر میزان اهمیت و ارزش سنجی به تربیت اخلاقی و نقش آن در پرورش دانش‌آموزان بررسی و تحلیل شود.
- پژوهشی در مورد برنامه درسی مبتنی بر اخلاق یا الگوی برنامه اخلاق محور انجام گیرد.

- در مورد حیاط طیبه و نقش تربیت اخلاقی و فلسفه اخلاق ضمنی در تحقق کامل تر آن، نیز پژوهش‌هایی انجام شود.
- آنچه در این پژوهش مطرح شده، سخن نهایی در باب فلسفه اخلاق ضمنی تربیت اخلاقی نیست. امکان دارد بررسی‌های دیگری صورت پذیرد که به غنای بیشتر این پژوهش بینجامد. این بررسی‌ها به سه صورت تکمیل‌کننده، تعدیل‌کننده و بسط‌دهنده انجام شود.
- در بررسی‌های تکمیل‌کننده، امکان آن وجود دارد که برخی از مباحث مطرح شده، به صورت کامل تر با تفصیل بیشتر مورد تحقیق قرار گیرد.
- در بررسی‌های تعدیل‌کننده، می‌توان به تحقیق‌هایی پرداخت که یافته‌های پژوهشی رتبه نحوی تعدیل کند. این گونه تحقیق‌ها بیشتر ناظر بر بررسی‌های فرهنگی و اجتماعی ایران خواهد بود و ویژگی‌های فرهنگی و اجتماعی کنونی جامعه ما را در پرتو زمینه‌های تاریخی آن، مورد تحلیل و بررسی قرار می‌دهد.
- در بررسی‌های بسط‌دهنده، نظر بر آن است که دلالت‌ها یا لوازم یافته‌های تحقیق‌ها، در مسائل و موضوع‌های مهم آموزش و پرورش مورد کاوش قرار گیرد.
- در زمینه برنامه‌ریزی درسی، می‌توان از زاویه فلسفه آموزش و پرورش پیشنهاد شده به مسئله نگرست و اقتضا‌های آن را در قلمرو برنامه‌ریزی درسی مورد بررسی قرارداد.
- گسترش فعالیت‌های مشارکتی، موقعیت‌های حل مسئله اخلاقی، بازی‌های تربیتی و بحث‌های گروهی در کلاس درس، به منظور تجربه عینی ارزش‌های اخلاقی.
- بازنگری در متون درسی و تدوین محتوای چند لایه شامل داستان، گفت‌وگو، تمرین و تحلیل موقعیت‌های اخلاقی، به جای صرفاً ارائه مفاهیم توصیفی.
- تقویت الگوهای رفتاری اخلاقی در قالب معرفی شخصیت‌های تاریخی و دینی با تحلیل علل و پیامدهای اخلاقی رفتار آنان.
- ترویج پیوند میان آموزش اخلاق و زندگی واقعی دانش‌آموزان از طریق طراحی فعالیت‌هایی در فضای مدرسه، خانواده و جامعه.

پیشنهادهای کاربردی

- در محتوای برنامه درسی ادبیات فارسی متوسطه اول به مضامین و مفاهیمی چون امانت‌داری، رعایت حقوق دیگران قناعت، عدل و انصاف نیز آورده شو دودر محتوای برنامه درسی ادبیات فارسی پایه هشتم متوسطه اول به مضامین و مفاهیمی چون امانت‌داری، حجاب، رازداری، قناعت، نیز آورده شود.
- با برگزاری همایش‌هایی متصدیان، معلمان و مؤلفین کتاب‌های درسی را با نتایج این پژوهش و پژوهش‌های انجام‌شده مشابه در دوره ابتدایی نیز، آشنا نمایند.
- در تدوین سرفصل‌ها و راهنمای برنامه درسی کتاب‌ها به این نکته توجه شود که مؤلفان به‌طور متوازن به مؤلفه‌های موردتوافق کارفرمای برنامه درسی (سازمان پژوهش و برنامه‌ریزی) بر اساس یک مدل مشخص و قابل ارزیابی توجه نمایند.
- در کتاب‌های متوسطه اول حداقل فصلی جدا برای بحث‌های تربیت اخلاقی و فلسفه اخلاق ضمنی گنجانده شود.
- طراحی چارچوب نظری رسمی برای گنجاندن فلسفه اخلاق در تدوین محتوای درسی
- توجه متوازن به همه مؤلفه‌های تربیت اخلاقی
- برگزاری کارگاه‌های آموزشی برای معلمان درباره آموزش اخلاق
- گسترش فعالیت‌های مشارکتی، بازی‌های اخلاقی، و موقعیت‌های بحث‌برانگیز در کلاس.
- اصلاح کتب درسی با تأکید بر مؤلفه‌هایی چون قناعت، امانت‌داری و صداقت.
- طراحی چارچوب نظری رسمی برای گنجاندن فلسفه اخلاق در تدوین محتوای درسی، به‌گونه‌ای که تلفیق معناداری از رویکردهای اخلاقی ارائه دهد و از پراکندگی مفهومی جلوگیری کند. توجه متوازن به همه مؤلفه‌های تربیت اخلاقی با رویکرد فراگیر، به‌ویژه مفاهیمی که در محتوای کنونی کم‌رنگ‌اند مانند قناعت، وفاداری، امانت‌داری و مهربانی. برگزاری کارگاه‌های آموزشی و توانمندسازی برای معلمان درباره آموزش

اخلاق، به منظور انتقال مؤثر مفاهیم اخلاقی به دانش آموزان با استفاده از روش های نوین و کاربردی.

منابع

قرآن کریم

نهج البلاغه

صحیفه سجاده

ابن مسکویه، احمد (۱۳۷۱). *تهذیب/لاخلاق*. ترجمه حسین خدیو جم. تهران: خوارزمی.

احمدی، ح، رضایی، م، و کریمی، س (۱۳۹۸). بررسی تربیت اخلاقی در کتاب های دینی متوسطه اول. فصلنامه تعلیم و تربیت اسلامی، ۲۳(۱)، ۶۵-۸۸.

افلاطون (۱۹۹۹). *جمهور*. ترجمه فؤاد روحانی. تهران: خوارزمی.

ارسطو (۱۹۹۵). *اخلاق نیکوماخوس*. ترجمه محمد حسن لطفی. تهران: خوارزمی.

افکاری، فرشته (۱۳۹۳) تحلیل محتوای کتاب مطالعات اجتماعی پایه ششم ابتدایی از منظر توجه به مؤلفه های تربیت اخلاقی - رساله دکتری دانشگاه علامه طباطبائی.

باقری، خسرو (۱۴۰۲). گفت وگو درباره فلسفه اخلاق

حسنی (۱۳۹۱). *برنامه ریزی درسی تربیت اخلاقی*. تهران: سمت

حسنی، محمد؛ همکاران (۱۳۹۱). *مدرسه و تربیت اخلاقی*. تهران: انتشارات مدرسه.

حسنی، محمد (۱۳۹۴). *رویکردهای نوین در تربیت اخلاقی*. انتشارات مدرسه.

حقیقت، پروسا (۱۳۹۵). بررسی تحلیل محتوای کتاب هدیه های آسمانی پایه چهارم بر اساس توجه به مؤلفه های تربیت اخلاقی. پایان نامه کارشناسی ارشد. دانشگاه آزاد اسلامی واحد تهران مرکزی. حقیقت، شهربانو؛ مزیدی، محمد (۱۳۸۷). بررسی و ارزیابی زمینه فلسفی و روش های آموزشی چهار رویکرد تربیت اخلاقی - معاصر. اندیشه دینی، شماره ۲۶، ص ۱۳۴.

خدایار، نصرالله (۱۳۹۱). بررسی میزان توجه به مؤلفه های تربیت اخلاقی در کتاب های درسی مطالعات اجتماعی فارسی و هدیه های آسمانی پایه ششم دوره ابتدایی. پایان نامه کارشناسی ارشد دانشگاه آزاد مرودشت

- داوودی، محمد (۱۳۹۶). اخلاق اسلامی مبانی و مفاهیم. قم: دفتر نشر معارف
- دهقان‌نیا، ر. (۱۴۰۰). تحلیل محتوای کتاب هدیه‌های آسمان از منظر فلسفه اخلاق. * پژوهش‌های تربیتی و اخلاقی، ۷(۳)، ۱۰۱-۱۲۲.
- زارعی، م. (۱۳۹۵). تحلیل محتوای کتاب‌های تعلیمات اجتماعی دوره ابتدایی از منظر تربیت اخلاقی. * فصلنامه مطالعات برنامه درسی ایران، ۱۰(۲)، ۸۵-۱۰۲.
- راهنمای برنامه درسی ملی (۱۳۹۳).
- سند تحول بنیادین آموزش و پرورش (۱۳۹۰).
- فارابی، ابونصر. (۱۳۸۱). آراء اهل المدینة الفاضلة. ترجمه حسین خدیو‌جم. تهران: خوارزمی.
- غزالی، محمد. (۱۳۸۳). احیاء علوم‌الدین. قم: دارالکتب الاسلامیه.
- کتاب‌های درسی متوسطه اول (۱۴۰۰). وزارت آموزش و پرورش
- کدیور (۱۳۹۰). رشد اخلاقی از دیدگاه پیاژه. تهران: دانشگاه علامه طباطبایی
- کلبرگ، لارنس (۱۳۹۰). مراحل رشد اخلاقی کودکان. ترجمه کریمی

- Brown, T., Miller, S., & Davis, K. (2017). "Moral education in social studies textbooks: A content analysis". *Journal of Moral Education*, 46(4), pp. 451-467.
- Kant, I. (2002). *Groundwork of the metaphysics of morals*. Trans. Mary Gregor. Cambridge: Cambridge University Press.
- Leibets F. (2010). "Comparative study of moral education in European textbooks". *European Journal of Education*, 45(3), pp. 377-393.
- Naibi A. (2015). "Moral values in Malaysian school textbooks: An analysis". *Asian Journal of Education*, 35(2), pp. 143-160.
- Noddings N. (2003). *Caring: A feminine approach to ethics and moral education*. Berkeley: University of California Press.